2/2024, mart-aprel (№ 00070)

ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИ КОРХОНАЛАРИДА ХАРАЖАТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБИ ВА ТАҲЛИЛИ

Бабахалов Норбўта Эшназарович
иқтисодиёт фанлари доктори (DSc)"Ўзбекистон темир йўллари" АЖ да молиявий- иқтисодий масалалари бўйича маслаҳатчи
babakhalov65@bk.ru
DOI: *https://doi.org/10.55439/EIT/vol12_iss2/a5*

Аннотация
Ўрганишлар шуни кўрсатдики, харажатлар бошқарув, солиқ ва молиявий ҳисоб нуқтаи назаридан тавсифланиши мақсадга мувофиқ экан. Ушбу мақолада молиявий ҳисоб нуқтаи назаридан харажатлар ҳисоби, жумладан, давр харажатлари билан боғлиқ айрим ҳисоб ва таҳлилга оид муносабатлар, ҳисобнинг таҳлил кўрсаткичларига таъсири масалалари кўрсатиб ўтилди.
Калит сўзлар: Харажатлар, даромад, таннарх, амортизация, солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар,амортизация харажатлари.

ФИНАНСОВЫЙ УЧЕТ И АНАЛИЗ ЗАТРАТ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА

Бабахалов Норбута Эшназарович
Доктор экономических наук (DSc) Советник по финансова-экрномическим вопросам ОО «Узбекистан темир йуллари"

Аннотация
Исследования показали, что желательно, чтобы расходы описывались с точки зрения управленческого, налогового и финансового учета. В данной статье были изложены вопросы учета затрат с точки зрения финансового учета, включая отношения, связанные с определенным учетом и анализом, связанным с расходами периода, влияние учета на показатели анализа..
Ключевые слова: Расходы, доходы, себестоимость, амортизация, налоги,другие обязательные платежи, амортизационные отчисления.

FINANCIAL ACCOUNTING AND ANALYSIS OF COSTS AT RAILWAY TRANSPORT ENTERPRISES

Babaxalov Norbuta Eshnazarovich
Doctor of economics (DSc) Advisor on financial and economic issues JSC "Uzbekistan temir yollari"

Abstract
Studies have shown that it is advisable for expenses to be described in terms of management, tax and financial accounting. In this article, the issues of cost accounting from the point of view of financial

accounting, including relations related to certain accounting and analysis related to the expenses of the period, the impact of the account on the indicators of analysis were outlined.

Key words: Expenses, income, cost, depreciation, taxes, other mandatory payments, depreciation costs.

Кириш

Темир йўл транспорти мамлакат иқтисодиётида муҳим рол ўйнайди. Ушбу транспорт тури учун асосий мақсад юк ва йўловчи ташишни ўз вақтида ҳавфсиз ташкил этиш ҳисобланади. Ушбу жараённи ташкил этиш катта миқдордаги харажаатларни талаб этади ва бу харажатларни бошқариш мухсулот таннархини аниқлашда асосий ўрин тутади. Харажатлар - бу ташкилотнинг фойдали фаолияти маҳсулотини шакллантириш ва режалаштирилган молиявий натижани олиш учун сарфланадиган ресурслар тўпламидир. Темир йўл транспортида харажатларни гурухлаш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- Иш ҳақи харажатлари;
- Ижтимоий тўловлар;
- Материал харажатлари;
- Бошқа харажатлар (амортизация,ёқилғи,электроэнергия ва бош.)

Бундай гурухлаш ишлаб чиқариш харажатларини ўрганиш жараёнини соддалаштиради ва махсулот нархида харажат элементларининг миқдорини аниқлаштириб беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Ҳар қандай соҳада харажатларни тартибга солиш билан боғлиқ жараёнлар, уларнинг ҳисобини юритиш асосий масалалардан бири бўлиб, шу соҳанинг самарадорлиги айнан мана тизимининг тўғри йўлга қўйилганлигига узвий боғлиқ бўлади. Темир йўл транспорти тизими бевосита хизмат кўрсатиш бўлганлиги боис, мазкур соҳада кадрлар салоҳияти юқори бўлиши хизматлар сифатига бевосита таъсир кўрсатади.

Ҳар қандай иқтисодий атама ёки тушунчани тадқиқотчи олимлар фикри асосида кўриб чиқилиши, ушбу мақоланинг илмийлигини мустаҳкам-лашга хизмат қилади. Шуни инобатга олган ҳолда айрим иқтисодчи олимларнинг мавзулари доирасидаги тадқиқот ишларидан иқтибослар келтириб ўтсак. Алессандро транспорт тизимларини ишлаб чиқаришда давлат маблағларидан фойдаланишни оптималлаштиришда, агар хизматлар транспорт режимининг энг самарали ечими билан ишлаб чиқарилган бўлса, сезиларли даражада тежашга эришилади; яъни ҳал қилиш маълум бир қўллаш соҳасида (йўл/тармоқ) ишлаб чиқариш учун паст ижтимоий харажатлар билан боғлиқ эканлигини эътироф этади[1].

Юрьева ва Лоскутоваларнинг темир йўл корхоналарида юк ва йўлов-чиларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркиби таҳлили шуни кўрсатдики, уларнинг таннархида қўшимча харажатлар (умум ишлаб чиқа-риш ва умум бизнес) муҳим улушга эга эканлигини эътироф этади[2; Б.14-27].

Яна бир илмий тадқиқот ишида темир йўл инвестиция лойиҳаларини иқтисодий баҳолаш бошқа транспорт турларида қўлланиладиган фойда-харажат таҳлили тамойилларига асосланади. Шу билан бирга, ушбу умумий қоидалар тармоқнинг техник ва иқтисодий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиши керак. Бу нафақат унинг кўп сонли

йўловчиларга тез ва мунтазам хизмат кўрсатиш қобилияти ва бошқа режимларга қараганда хавфсизроқ юк ташиш ҳажми билан, балки унинг юқори (ва кўпинча чўкиб кетган) қурилиш, фойдаланиш ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари билан белгиланади. Темир йўл транспорти, шунингдек, йирик миқёсдаги ва ўзига хос иқтисоди билан ажралиб туради, бу анъанавий равишда кўплаб мамлакатлардаги каби рақобат имкониятлари чекланган, вертикал интеграциялашган давлат монополияларига асосланган бозор тузилмаларини асослаш учун илгари сурилган.

Айрим илмий тадқиқотларга кўра, харажатлар периметрига атроф-муҳитга таъсирларни ўз ичига оладиган ҳавонинг ифлосланиш харажатлари, ёқилғи (энергия) ишлаб чиқариш ташқи харажатлари, яшаш муҳити ва иқлим ўзгаришига таъсири ўрганилган. Бундан ташқари, биз шовқин, тирбандлик ва бахтсиз ҳодисалар билан боғлиқ ижтимоий харажатларни ҳисобга оламиз[3].

Даромад солиғи бўйича харажатлар: Бизнес ўзининг даромадлари тўғрисидаги ҳисоботида кўрсатилган баъзи харажатлар учун солиққа тортиладиган даромадни ҳисоблашда қўллаганидан кўра кўпроқ ҳисоб усулларидан фойдаланиши мумкин. Солиқ солинадиган даромаднинг фаразий суммаси, гўё даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда қўлланиладиган бухгалтерия усуллари солиқ декларациясида қўлланилган бўлса, ҳисоблаб чиқилади, кейин ушбу фаразий солиққа тортиладиган даромадга асосланган даромад солиғи ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси

Мақола илмий абстакция, қиёсий тахлил, башоратлаш, аналитик ва синтетик таҳлил, анализ ва синтез усуллари ёрдамида ёритилди.

Таҳлил ва натижалар

Саноат корхонасининг харажатлари унинг ишлаб чиқариш ва хўжалик механизмини шакллантириш ва ривожлантиришнинг асосий ва айни пайтда энг мураккаб элементидир. Харажатларнинг умумий таркибида уларнинг иқтисодий асосланиши, ҳужжатли далиллари, таҳлили, прогнози ва оптимал-лаштирилиши нуқтаи назаридан солиқ харажатлари муҳим ўринни эгаллайди.

Солиқ харажатлари тушунчаси солиқ харажатлари тоифасидан кенгроқ, яъни солиқ ҳаражатлари ҳақиқатда тўланганидан кейин солиқ харажатлари ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, солиқ харажатлари - бу солиқ тўловчининг бюджет олдидаги мажбуриятларининг пайдо бўлиши, сақланиши ва бажарилиши билан боғлиқ бўлган корхона харажатлари йиғиндисидир [4;].

Солиқ харажатлари деганда хўжалик юритувчи субъектнинг солиқлар, йиғимлар ва бюджетга бошқа мажбурий тўловларни тўлаш бўйича мажбуриятларининг пайдо бўлиши ва бажарилиши билан боғлиқ харажатлари йиғиндиси тушунилади. Корхонада барча солиқ харажатлари тўғридан-тўғри ва билвосита бўлиниши керак.

Тўғридан-тўғри харажатларга тўғридан-тўғри солиқ мажбуриятлари киради: жорий солиқ тўловлари (ташкилий даромад солиғи, ҚҚС, юридик шахсларнинг мулк солиғи, транспорт солиғи, ер солиғи ва бошқалар), солиқ қарзлари ва солиқ органларининг талаблари (жарималар, пенялар).

Билвосита харажатлар, ўз навбатида, ички ва ташқи харажатларга бўлинади. Ички солиқ харажатларига хўжалик юритувчи субъектнинг "солиқ ҳаётий циклини" таъминлаш (бухгалтерия ҳисоби, режалаштириш, солиқ ҳисоби, солиқ декларациясини тайёрлаш, солиқ таҳлили, солиқ низолари ва бошқалар), солиқ маъмуриятчилиги харажатлари ва бухгалтерия ҳисобини автоматлаштириш харажатлари киради. Бундан ташқари, ЭРП тизимлари қўлланилаиб, солиқ маслаҳатчисини жалб қилиш харажатлари ҳамда унинг вазифаларига нафақат самарали солиқ режимидан, балки корпоратив солиқ сиёсатини ва солиқ бюджетини ишлаб чиқиш ва қўллашни асослаш, солиқни режалаштириш, прогнозлаш ва бюджетлаштиришни амалга ошириш , ташқи солиқ назоратини амалга оширишни таъминлаш ва бошқалар киради[5;]..

Молиявий ҳисоботлар бўйича солиқ харажатларини таҳлил қилиш ташкилот раҳбарияти учун зарурдир, чунки у ташкилот харажатларининг энг муҳим турини - солиқ тўловларини бошқариш самарадорлигини, шунингдек солиқ тўловлари ҳамда солиқни режалаштириш ва прогнозлаш билан боғлиқ рискларини баҳолашга имкон беради. Молиявий ҳисобот солиқ харажатларини баҳолаш ва солиқ тўловларини бошқариш самарадорлиги учун жуда кенг маълумот беради.

Таҳлил ишлари тизимли равишда олиб борилиши керак. Бу мажбуриятларнинг пайдо бўлиш динамикасини ва уларни тўлашнинг ўз вақтида бажарилишини кузатиш, солиқ органлари олдидаги муддати ўтган қарзларни аниқлаш, солиқ юкининг ушбу фаолият турини амалга ошириш учун мақбуллиги нуқтаи назаридан ўзгаришини назорат қилиш ва олдини олиш имконини беради.

Таҳлил учун ахборот манбалари сифатида бухгалтерия ҳисоби ва бухгалтерия (молиявий) ҳисоботлари маълумотлари, шунингдек солиқ ҳисоби ва солиқ ҳисоботи кўрсаткичлари қўлланилади.

Бухгалтерия (молиявий) ҳисобот шаклларида солиқ кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотлардан солиққа тортиш кўрсаткичлари даражасининг характеристикалари сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Солиқ тўловчи томонидан маълум даражада таъсир кўрсатиши мумкин бўлган солиққа тортиш параметрлари солиққа тортиш кўрсаткичларининг даражаси, тузилиши ва динамикасининг хусусиятлари ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботнинг бир ёки бир нечта шакллари асосида ҳар хил солиққа тортиш кўрсаткичларини аниқлаш мумкин. Солиққа тортиш даражаси ва таркибининг кўрсаткичлари ҳар бир солиқ кўрсаткичлари турлари бўйича аниқланиши мумкин. Шундай қилиб, мустақил солиқ таҳлили ташкилотнинг солиқ бошқаруви тизимининг асосий элементи сифатида солиқ интизомини яхшилаш ва молиявий фаровонликни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Корхонанинг молиявий натижаси даромад ва харажатларга боғлиқ. Солиқ харажатлари, агар улар ҳисобот даврининг харажатлари сифатида ҳисобга олинса, корхонанинг молиявий натижасини шакллантиришга таъсир қилади. Солиқ харажатларини батафсил таҳлил қилиш уларнинг корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти натижаларига таъсирини баҳолаш ва бу таъсирни оптималлаштириш йўлларини аниқлаш имконини беради[6].

Фоиз харажати - бу корхонанинг қарз маблағлари учун қилган харажатларидир. Фоиз харажатлари даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатилган операцион бўлмаган харажатлардир. Бу ҳар қандай қарзлар бўйича тўланадиган фоизларни ифодалайдиган облигациялар, кредитлар, конвертация қилинадиган қарзлар ёки кредит линияларидан иборат. Фоиз ставкаси қарзнинг тўланмаган асосий суммасини кўпайтмаси сифатида ҳисобланади. Даромадлар тўғрисидаги ҳисобот бўйича фоиз харажатлари молиявий ҳисоботда кўрсатилган давр мобайнида ҳисобланган фоизларни ифодалайди, бу даврда тўланган фоизлар суммасини эмас. Компаниялар учун фоиз харажати солиққа тортилсада, жисмоний шахсда бу унинг юрисдикциясига, шунингдек, кредит мақсадига боғлиқ.

Фоизларни қоплаш коэффициенти компаниянинг операцион даромадининг (фоизлар ёки солиқлардан олдинги даромад) унинг фоиз харажатларига нисбати сифатида аниқланади. Коэффициент компаниянинг ўз қарзлари бўйича фоиз харажатларини операцион даромадлари билан қоплаш қобилиятини ўлчайди. Юқори коэффициент компаниянинг ўз фоиз харажатларини қоплаш қобилиятига эга эканлигини кўрсатади[7;].

Фоиз харажатлари - бу корхона ўз ссудалари бўйича фоизларни тўплаган (ҳисоблаган) умумий суммадир. Мухтасар қилиб айтганда, бу қарз маблағларининг нархи. Корхоналар инвентарь қўшиш, мулк ёки ускуналар сотиб олиш ёки тўловларни тўлаш учун кредит олади.

Фоиз харажати жуда муҳим, чунки у жуда юқори бўлса, у компаниянинг даромадини сезиларли даражада камайтириши мумкин. Фоиз ставкаларининг ошиши корхоналарга, айниқса бир неча ёки ундан ортиқ кредитга эга бўлганларга зарар этказиши мумкин.

Кўпроқ активларга эга бўлган корхоналар фоиз ставкаларининг ошишидан энг кўп зарар кўради. Масалан, транспорт воситалари, асбоб-ускуналар ёки мулк учун кредит олган корхоналар энг кўп зарар кўради.

Активларнинг қадрсизланишини ҳисобдан чиқариш инвентарнинг қисқариши, умидсиз қарзлар ва ўз табиатига кўра амортизация активларни ҳисобдан чиқаришдир. Актив қадрсизланганда бошқа активларни ҳисобдан чиқариш талаб қилинади, яъни у бизнес учун иқтисодий фойдасининг бир қисмини ёки барчасини йўқотган ҳисобланади.

Маълумотларга кўра, активнинг ҳисобдан чиқарилиши активнинг бухгалтерия (ёзилган) қийматини пасайтиради (ва шу билан бирга бир хил миқдордаги харажатлар ёки йўқотишларни қайд этади). Ҳисобдан чиқариш активнинг баланс қийматини нолга туширади ва уни ҳисобдан олиб ташлайди ва бутун сумма харажатга айланади.

Капиталлаштирилган фоизлар компанияга кўп йиллар давомида фойда келтирадиган активларни сотиб олишнинг тарихий қийматининг бир қисмидир. Кўпгина компаниялар узоқ муддатли активлар қурилишини қарз билан молиялаштирганлиги сабабли, умумий қабул қилинган Бухгалтерия ҳисоби тамойиллари (Generally Accepted Accounting Principles-GAAP) фирмаларга бундай қарзлар бўйича фоизларни сарфламасликка имкон беради ва уни узоқ муддатли активларнинг тарихий қийматининг бир қисми сифатида ўз балансига киритади. Фоизларни капиталлаштиришга рухсат берилган узоқ муддатли активларнинг одатий мисолларига турли ишлаб чиқариш

объектлари, кўчмас мулклар киради. Кўп миқдорда такрорий ишлаб чиқарилган товар-моддий бойликлар учун фоизларни капиталлаштиришга йўл қўйилмайди. АҚШ солиқ қонунчилигида фоизларни капиталлаштиришга ҳам рухсат беради, шунингдек бу даврий амортизация харажатлари орқали келгуси йилларда солиқ имтиёзларини беради.

Ҳисоблаш ҳисоби нуқтаи назаридан, фоизларни капиталлаштириш узоқ муддатли активдан фойдаланиш харажатларини бир хил фойдаланиш даврларида актив томонидан яратилган даромад билан боғлашга ёрдам беради. Капиталлаштирилган фоизлар фақат компаниянинг молиявий ҳисоботига таъсири муҳим бўлса, ҳисобга олиниши мумкин. Акс ҳолда, фоизларни капиталлаштириш талаб қилинмайди ва у дарҳол сарфланиши керак. Қабул қилинганда, капиталлаштирилган фоизлар компаниянинг даромадлари тўғрисидаги ҳисоботига дарҳол таъсир қилмайди, аксинча, у амортизация харажатлари орқали кейинги даврларда даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатилади.

Актив билан боғлиқ бўлган умумий сотиб олиш қиймати тўғрисида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлиш учун фоизлар капиталлаштирилади, чунки корхона активни сотиб олиш ва ишга тушириш босқичларида катта фоиз ҳаражатларига дуч келиши мумкин. Фоиз харажатлари корхона активни белгиланган ҳолатга ва жойлашувга келтириш учун зарур бўлган фаолиятни амалга ошираётган даврда активни сотиб олиш қийматига киритилиши керак. Капиталлаштирилган фоизлар суммаси актив учун сарфланган харажатлар давридаги сумма бўлиши керак. Бухгалтер қуйидаги активлар учун тегишли фоизларни капиталлаштириши керак:

-корхонанинг шахсий фойдаланиши учун қурилган активлар;

-корхона учун етказиб берувчи томонидан тузилган, депозитлар ёки тўловлар амалга оширилган активлар;

-сотиш ёки ижарага бериш учун мўлжалланган, алоҳида лойиҳалар сифатида қурилган активлар.

Инвестор инвестиция объекти ўзининг асосий операцияларини бошлаш учун тугалланмаган фаолиятига эга бўлган ва ушбу операцияларда активларни сотиб олиш учун маблағлардан фойдаланса, инвестор капитал усули бўйича ҳисобга оладиган инвестицияларда фойдаланади. Бундай ҳолда, капитализация қилинадиган фоиз харажати инвестиция объектининг асосий активларига эмас, балки инвестиция объектига қўйилган инвестицияларга асосланади.

Фоиз харажатларини капиталлаштириш ҳар доим ҳам зарур эмас. Энг мақбул ҳолат - бу активни қуриш учун катта харажатлар ва кўп вақт талаб қиладиган ва шу билан бирга катта миқдордаги фоиз харажатлари тўпланганда, буни амалга ошириш мумкин. Бироқ, агар фоизларни капиталлаштириш билан боғлиқ сезиларли қўшимча бухгалтерия ва маъмурий харажатлар мавжуд бўлса ва қўшимча маълумотларнинг фойдаси минимал бўлса, сиз уни капиталлаштиришингиз шарт эмас. Бухгалтер қуйидаги активлар учун тегишли фоизларни капиталлаштирмаслиги керак:

- фойдаланилаётган ёки мақсадли фойдаланишга тайёр активлар.
- фойдаланишга тайёрланмаган активлар.
- корхонанинг даромадли фаолиятида фойдаланилмаётган активлар.
- бош корхонанинг консолидацияланган балансига киритилмаган активлар.

-инвестиция объектининг асосий фаолияти аллақачон бошланган ҳамда капитал усули бўйича ҳисобга олинадиган инвестициялар.

-қарз ва ўз капитали қийматини капиталлаштирувчи тартибга солинадиган инвестиция объектларига киритиладиган инвестициялар.

-донорларнинг совғалари ёки грантлари эвазига сотиб олинган активлар.

-такрорий асосда мунтазам равишда ишлаб чиқариладиган товар-моддий захиралар.

Ерга нисбатан фоизларни капиталлаштириш. Ер билан боғлиқ бўлган фоиз харажатини фақат уни мақсадли фойдаланишга тайёрлаш учун зарур бўлган тадбирларни амалга ошираётган тақдирдагина капиталлаштиришингиз мумкин. Агар шундай бўлса, ерни сотиб олиш учун қилинган харажатлар фоизларни капиталлаштиришга мос келади.

Агар корхона янги сотиб олинган ер участкасида бино қурса, у ҳолда бино билан боғлиқ бўлган фоиз харажати ер мулки эмас, балки қурилиш активининг бир қисми сифатида капиталлаштирилиши керак.

Аксарият бухгалтерлар активни сотиб олиш ва тўлаш учун маблағ олиш вазифасини алоҳида ва ер билан боғлиқ бўлмаган ҳодисалар сифатида кўриб чиқадилар.

Бухгалтерия ҳисоби тамойилларидан фақат актив қурилаётган пайтда олинадиган фоизлар нуқтаи назаридан ажралиб чиқади, ундан фойдаланиш муддати давомида олинган фоизлар бундан мустасно. Яъни, активни фойдаланишга тайёрлаш учун олинган фоизлар активнинг таннархи сифатида қаралади. Агар қурилиш учун махсус қарз маблағлари олинган бўлса, унинг фоиз ставкаси ушбу қарздан олинган харажатлар базасининг ушбу қисмига кўпайтирилиши керак. Агар ушбу қарз маблағларидан ортиқ маблағ сарфланган бўлса, уларнинг қолдиғи умумий қарз мажбуриятлари бўйича ўртача фоиз ставкасига кўпайтирилиши керак.

Ушбу ҳисоб-китобнинг мақсади, агар харажатлар амалга оширилмаган бўлса, олдини олиш мумкин бўлган фоизлар миқдорини аниқлашдир.

Бухгалтерия ҳисобининг ҳисоблаш усулига кўра, фоизлар ташкилотнинг ички фойдаланиш учун қураётган активларини тугатиш, сотиш ёки ижарага бериш ниятида қурилган активларни молиялаштириш билан боғлиқ ҳолда капиталлаштирилади. Фоизлар фақат активдан мақсадли фойдаланишга тайёрланаётган даврда капиталлаштирилади. Бунинг мақсади активни сотиб олиш ёки қуриш учун сарфланган тўлиқ харажатларнинг аниқроқ кўринишини олишдир. Капиталлаштирилган фоизлар балансдаги активнинг таннархига қўшилиши ва активдан ички фойдаланилганда, активнинг амал қилиш муддати давомида амортизация қилиниши керак.

Капиталлаштириш учун мос бўлган фоиз харажатлари, агар ушбу актив сотиб олинмаган бўлса, бошқа тарзда олинмаган қарзлар бўйича тан олинган фоиз харажатларини ўз ичига олади. Капиталлаштирилган фоизлар миқдорини аниқлаш учун фойдаланиладиган фоиз ставкаси тўланмаган қарз воситаси бўйича ставкага тенг бўлиши керак. Бундан ташқари, капиталлаштирилган фоизлар бошқа қарзлар бўйича фоизларни ўз ичига олиши мумкин, қачонки компания активни қуриш ўрнига қарзни тўлаш учун нақд пулдан фойдаланган бўлса. Агар бир нечта қарзлар мавжуд бўлса ёки қурилган активни

молиялаштириш учун фойдаланилса, капиталлаштирилган фоизлар миқдорини аниқлаш учун ставкаларнинг ўртача оғирлигидан фойдаланиш мумкин.

Фойдаланилаётган ёки фойдаланишга тайёрланмаган активларга фоизлар капиталлаштирилмаслиги керак. Шунингдек, ташкилот томонидан мунтазам равишда ишлаб чиқариладиган инвентаризация бўйича фоизларни капиталлаштиришга йўл қўйилмайди. Фоизларни капиталлаштириш, агар таъсир молиявий ҳисобот учун муҳим бўлса, талаб қилинади, акс ҳолда фоизлар одатдагидек сарфланиши мумкин. Умуман олганда, фоизларни капиталлаштириш катта миқдордаги харажатларга эга бўлган ва тугатиш муддати узоқ бўлган лойиҳалар учун энг мос келади.

Юқоридаги ўрганишлар асосида биз томонимиздан “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ давр харажатлари таркиби ўрганилганда харажатларнинг ҳаммаси ҳам асосий фаолиятга бевосита ва билвосита алоқадор эмаслигини кўрдик (1-жадвал)

1-жадвал

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖда давр харажатлари таркиби бўйича маълумотлар

т/р	Операция мазмуни	2016	2017	2018	2019	2020г	2021г.	Жами
1.	Давр харажатлари, жами (040-сатр)	568302199	752744444	1037956845	1045081236	1606982333	1402068430	8820 483557
2.	Сотиш харажатлари	8923566	13124990	90050595	94715015	39842772	22242977	299103327
3.	Маъмурий харажатлар	97125453	135450962	182322000	229212730	240707557	290994243	1517869454
4.	Бошқа операцион харажатлар	462253180	604168483	765584250	721153491	1326432004	1088831210	7003510767
5.	Мол-мулк солиғи	44867713	54527302	40713630	25297210	62835174	100050619	523893077
6.	Ер солиғи	10553500	13035460	15768383	19798601	49630941	151824368	299370577
7.	Ҳомийлик ва хайриялар	40385066	59284339	65269969	53260502	58919420	77420046	512862526

1-жадал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, давр харажатларини таркибида бошқа операцион харажатларнинг улуши юқори бўлиб, бу харажатлар таннарх, сотиш, маъмурий харажатларга алоқаси бўлмаган харажатлардир. Биргина ҳомийлик ва хайрияларга қилинган харажатларни оладиган бўлсак 2016-2021 йилларда 0,5 трлндан кўпроқ суммани ташкил этган. Биргина 2021 йилда 77 млрддан кўпроқ ҳомийлик ва хайрияларга харажатлар қилинган. Албатта бу харажатларни қилиш корхона учун ҳеч қандай салбий ҳолатни ифодаламайди. Бироқ мана шу қилинган харажат туфайли корхона солиқ тўлангунга қадар фойдаси ёки тақсимланмаган соф фойдаси камаяди. Бу эса, шу фойда кўрсаткичлари билан боғлиқ бир қанча кўрсаткичларга ўз таъсирини ўтказади. Шу боис, бизнинг фикримизча, барча таннархдан бошқа харажатларни турли молиявий коэффициентларни аниқлаш мақсадида 2 та йирик гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. Бунда давр харажатлари таркибини қуйидаги тақсимлаш тавсия этилади.

Давр харажатларини турли коэффициентлар ҳисоблаш мақсадида соф фойдани аниқлашда ҳисобга олмаслик тавсия қилинаётган харажатлар гуруҳи[8]:

2-жадвал

Темир йўл транспортининг 2021 йилдаги Даромад ва харажатларининг БХМС ва МХХС ўртасидаги фарқи тўғрисида *млн.сўм*

№	Кўрсаткичлар	Сатр коди	БҲМС бўйича		МҲХС бўйича		Фарқ		Изоҳ
			Даромад	Харажат	Даромад	Харажат	Даромад	Харажат	
1.	Сотилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархи (9100)	20	x	7 415 487	x	7 491 699	x	76 212	Бошқа мажбуриятлар бўйича резерв
2.	Маъмурий харажатлар (9420)	60	x	290 994	x	299 462	x	8 468	Бошқа мажбуриятлар бўйича резерв
3.	Бошқа операцион харажат (9430)	70	x	1 088 831	x	1 141 722	x	52 891	
3.1.	Шубҳали қарзлар бўйича резерв							12 687	
3.2.	Активларнинг қадрсизланиши							16 402	
3.3.	Кечиктирилган харажатларни ҳисобдан чиқариш							5 875	
3.4.	Аудит учун резерв							7 660	
3.5.	Узоқ муддатли дебиторлик қарзларини дисконтлаш (0900 счёт)							9 721	
3.6.	Тугалланмаган қурилишни ҳисобдан чиқариш бўйича резерв ҳисоби							544	
4.	Кечиктирилган солиқ						2 868		
	Жами:						**2 868**	**190 460**	

1. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар (хизматлар)ни (шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш харажатлари.

2. Экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар.

3. Моддий бойликларнинг бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган йўқотишлар ҳамда камомадлар.

4. Табиий офатлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулотлар ва бошқа моддий бойликларнинг нобуд бўлиши ва бузилиши, ишлаб чиқаришнинг тўхташи ва бошқалар туфайли йўқотишлар) туфайли кўрилган қопланмайдиган йўқотишлар ва

зараралар, шу жумладан табиий офатлар оқибатларининг олдини олиш ёки оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ харажатлар.

5. Янги технологиялар яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш, шунингдек илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари олиб бориш, хом ашё ва материалларнинг янги турларини яратиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш билан боғлиқ маҳсулотлар сифатини ошириш харажатлари.

6. Ишлаб чиқариш тусидаги ихтирочилик, рационализаторлик, тажриба-эксперимент ишлари олиб бориш, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари бўйича моделлар ва намуналарни тайёрлаш ва синаш, кўргазмалар ва кўриклар, танловларни, сертификатлашни ҳамда ихтирочилик ва рационализаторлик бўйича бошқа тадбирларни ташкил этиш, муаллифлар ҳақини тўлаш харажатлари ва бошқа харажатлар.

7. Янги ишлаб чиқаришларни, цехлар, агрегатларни, шунингдек серияли ва оммавий маҳсулотларнинг янги турларини ишлаб чиқаришни ва технологик жараёнларни ўзлаштириш харажатлари.

8. Бошқа юқорида талабга тўғри келадиган харажатлар.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги харажатларни турли кўрсаткичлар реал қийматини аниқлашда ҳисобга олинмаслиги мазкур кўрсаткич асосида тўғри молиявий ва бошқарув қарорларини чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади.

Шу билан бирга давр харажатларини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига трансформация қилиш орқали, харажатлар ҳисобини юритиш тавсия этилди (2-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, бир йиллик давр харажатларини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтказилганда, давр харажатлари қилинмаган резервлар ҳисобига сезиларли даражада ошмоқда. Бунда бошқа мажбуриятлар бўйича резерв асосан, таътил ва мукофотлар учун қилиниши лозим бўлган резервлар ошиши ҳисобига кўпайганлигини кўришимиз мумкин.

Умуман олганда, корхона харажатларини молиявий ҳисоб нуқтаи назаридан ҳисоби ва таҳлилини ташкил этганда, бу бевосита корхона молиявий натижасига таъсир қилиши мумкинлиги инобатга олиниши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Alessandro Avenali, GiuseppeCatalano, MartinaGregori, GiorgioMatteucci. Rail versus bus local public transport services: A social cost comparison methodology. Transportation Research Interdisciplinary Perspectives. Volume 7, September 2020, 100200

2. Юрьева Л.В. Лоскутова Н.И. Управленческий учет затрат на железнодорожных предприятиях с использованием функционально-стоимостного анализа. Международный бухгалтерский учет. 42 (192) – 2011. С. 14-27

3. EC - European Commission. Handbook on the External Costs of Transport, Version 2019. ISBN 978-92-79-96917-1; doi: 10.2832/27212 (2019)

4. Дедкова, Елена Геннадьевна. Анализ и прогнозирование налоговых затрат на промышленных предприятиях тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.10, кандидат экономических наук. Орел. 2010.

5. Симонов, Денис Валерьевич. Развитие системы управленческого учета и анализа налоговых затрат. тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.12, кандидат экономических наук. Орел. 2013.

6. Дедкова, Елена Геннадьевна. Анализ и прогнозирование налоговых затрат на промышленных предприятиях тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.10, кандидат экономических наук. Орел. 2010.

7. Julia Kagan, Margaret James, Suzanne Kvilhaug. Interest Expense. May 05, 2022. https://www.investopedia.com/terms/i/interestexpense.asp

8. МТҲ